

फळबागेतील संजीवकांचे संजीवनी पूर्वक कार्ये व प्रकार

श्री. विशाल यादव
विषय विशेषज्ञ (उद्यानविद्या)
माफसू, नागपूर सलग्न, कृषी विज्ञान केंद्र, नागांव, ता. मुरबाड, जि. ठाणे

डॉ. सुरेश जगदाळे
वरिष्ठ शास्त्रज्ञ व प्रमुख
वरिष्ठ शास्त्रज्ञ व प्रमुख

सजीव वनस्पतींमध्ये, जी रासायनिकद्रव्ये अल्प प्रमाणात कार्यरत होऊन त्या वनस्पतींच्या अंतर्गत कार्यपध्दतीत बदल घडवून आणतातत्यांना वनस्पती संजीवके असे म्हणतात. सजीव वनस्पतींमध्ये अथवा शेतातील पिकामध्ये कार्यरत असणाऱ्या संजीवकांना पीक संजीवक असे म्हणतात.

पिकांसाठी उपयुक्त संजीवक अल्प प्रमाणात वापरून 'अंतर्गत क्रिया' प्रभावीत केल्या जातात अशा रसायनांना संजीवके असे म्हणतात. संजीवकामुळे पिकाची वाढ जोमाने होते अशा संजीवकांना वाढ संवर्धक (Growth Promoters) असे म्हणतात. तर काही संजीवकामुळे वाढीचा वेग कमी होतो किंवा वाढ मर्यादीत होते अशा संजीवकांना वाढरोधक संजीवके (Growth Retardant) असे म्हणतात. याशिवाय क्रिया आणि कार्यपध्दती यामध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी ज्या संजीवकांचा वापर होतो अशा संजीवकांना पिकांतर्गत संजीवके म्हणतात. काही संजीवके प्रयोग शाळेत तयार करून वनस्पतींच्या वाढीसाठी वापरली जातात त्यांना बाह्य संजीवके असे म्हणतात.

संजीवकाचे प्रकार:

संजीवकांचे वाढप्रेरक आणि वाढनिरोधक असे मुख्य दोन प्रकार आहेत. संजीवकांच्या वेगवेगळ्या प्रक्रियांमध्ये भाग घेण्याच्या प्रवृत्तीला अनुसरून संजीवकांची निरनिराळ्या गटामध्ये खालीलप्रमाणे.

• ऑक्झिन:

या रासायनिक द्रव्यामध्ये वनस्पतींच्या पेशी लांबट करण्याची क्षमता असते. अशा द्रव्यांना ऑक्झिनस असे म्हणतात. हा संजीवकांमधील महत्वाचा गट आहे. यासाठी बाजारात प्लॅनोफिक्स, सिरेडीक्स इ. ऑक्झिन उपलब्ध आहेत. या गटामध्ये इंडॉल असेटिक ॲसिड (आय.ए.ए.), इंडॉल ब्युटेरिक ॲसिड (आय.बी.ए.), नॅपथैलिक ॲसेटिक (एन.ए.ए.), ट्रायआयोडो बेंझॉइक ॲसिड (टी.आय.बी.ए.), २-४ डायक्लोरो फेनॉक्झी ॲसेटिक ॲसिड (२-४ डी), ४-क्लोरोफेनॉक्झी ॲसेटिक ॲसिड (४- सी.पी.ए.), २-४-५ ट्रायक्लोरोफेनॉक्झी ॲसेटिक ॲसिड (२-४-५-टी), इत्यादी प्रकारच्या ऑक्झिनसचा समावेश होतो. या संजीवकाचा उपयोग फुलांचा व फळांची गळ थांबवणे, कलमांना मुळे येणे, फुलांचे नियमन करणे व वनस्पतींच्या वाढीस मदत करून उत्पादन वाढविणे शक्य होते.

• जिब्रेलीन्स:

या रासायनिक द्रव्यामध्ये वनस्पतींमध्ये पेशी लांबट करण्याची क्षमता असते. अशा द्रव्यांना जिब्रेलीन्स असे

म्हणतात. या गटामध्ये अनेक प्रकारची जिब्रेलीन्स उपलब्ध असली तरी जिब्रेलिक ॲसिड ३ (जी.ए.३) हे या गटातील महत्वाचे संजीवक आहे. द्राक्षामध्ये या संजीवकाचा वापर शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर करतात. जिब्रेलीन्सचे मुख्य कार्य झाडाची वाढ करण्याचे असले तरी फुलांचे नियमन करणे, बियांचे प्रमाण कमी करणे, फळांचा आकार वाढविणे, इत्यादीसाठी त्याचा उपयोग येतो बाजारात हे संजीवक जी.ए. प्रोजीब या नावाने उपलब्ध आहे.

• सायटोकायनीन्स:

या रासायनिक द्रव्यामध्ये वनस्पतींच्या पेशींचे विभाजन करण्याची क्षमता असते. अशा द्रव्यांना सायटोकायनीन्स असे म्हणतात. यागटामध्ये कायनीन, कायनेटीन आणि बी.ए. यांचा समावेश होतो. यांचे मुख्य कार्य पेशींचे विभाजन करणे हे असले तरी प्रजनन वाढीस मदत करतात.

• वाढनिरोधके (इनहिबिटर्स):

या रासायनिक द्रव्यामध्ये फळझाडांचे आकारमान मर्यादीत राखून उत्पादनक्षमता वाढविणे, वनस्पतींच्या अंतर्गत होणाऱ्या शरीर क्रिया थांबविण्याची अथवा कमी करण्याची क्षमता असते. अशा द्रव्यांना वाढनिरोधके (इनहिबिटर्स) असे म्हणतात. ही संजीवके वाढनिरोधक असून ॲबसेसिक ॲसिड आणि मॅलिक हायड्रॉक्साईड यांचा त्यामध्ये समावेश होतो. वनस्पतींमधील उत्पादनाच्या दृष्टीने आवश्यक क्रिया थांबविण्याचे काम त्यामुळे होऊ शकते. कॉब येण्यास विलंब करणे, पानांमधील पाण्याचे उत्सर्जन कमी करणे, फुलांचे नियमन करणे, इत्यादींसाठी वाढनिरोधकांचा उपयोग करता येतो. एमएच-४० ह्या नावाने वाढनिरोधक संजीवक बाजारात उत्पादन आहे.

• इथिलीन:

इथिलीन हे फळे पिकविण्यास मदत करणारे संजीवक असून याचा उपयोग वनस्पतींमधील अनेक शरीर क्रियांमध्ये होतो. फळांची परिपक्वता वाढविणे, फ एकसारखी पिकण्यास मदत करणे, फळांचा रंग वांगला आणि एकसारखा येणे, इत्यादी कारणांसाठी इथिलीनचा उपयोग होतो. हे संजीवक बाजारात इथेफॉन, इथेल या नावाने उपलब्ध आहे. फळझाडांमध्ये बहार धरतांना पानगळ होण्यासाठी सुध्दा या संजीवकाचा वापर करतात.

• वाढरोधक (ब्रोथ रिटार्डंट्स):

या संजीवकांचा उपयोग काही वेळा वाढ प्रेरकांपेक्षाही महत्वाचा ठरला आहे. यामध्ये सी.सी.सी. (क्लोरोमव्कोट), अलार (बी-९), फॉस्फॉन-डी या प्रकारच्या

वाढरोधकांचा समावेश आहे. ही वाढरोधके अवर्षणात प्रतिकारक शक्ती वाढविण्यास, थंडी आणि वारा यांपासून संरक्षण होण्यासाठी पिकाची प्रतिकार शक्ती वाढविण्यास, फळांचा व वजन वाढविण्यास, फुलांचे प्रमाण वाढविण्यास, उपयुक्त उरले आहे. लिहोसीन (सायकोसिल) हे संजीवक बाजारात उपलब्ध आहे.

वरील संजीवकांशिवाय मॉरफॅवटीन आणि काही संजीवकसदृश रसायने बाजारात उपलब्ध आहेत. त्याचा वापर शेतकरी करतात. यामध्ये ट्रायकोटिनीस किंवा निराकुलान रसायने बाजारात उपलब्ध आहेत. त्याचा वापर शेतकरी करतात. यामध्ये ट्रायकोटिनील किंवा मिराकुलान, विपुल, पारस फोटोसिंथ, कल्टार, सायटोझाईम बायोवलीन, केओलिन, इत्यादींचा समावेश होतो.

संजीवकांचे उपयोग:

फळझाडांमध्ये पीक संजीवकांचा वापर करून अनेक फायदे मिळविता येतात. उत्पादनक्षमता, गुणवत्ता वाढविता येते. तसेच हुकमी पीक, बिगर हंगामी पिके घेता येतात.

• वनस्पतींची अभिवृद्धी करण्यासाठी संजीवकांचा उपयोग:

फाटे व गुटीकलमांना लवकर आणि भरपूर मुळे येण्यासाठी संजीवकांचा उपयोग होतो. उदा डालिंब, द्राक्ष, अंजीर यासाठी इंडॉल ब्युटेरिक ॲसिड हे ॲविझन गटातील संजीवक चांगले परिणामकारक ठरते. भेटकलम, शेंडाकलम आणि डोळे भरणे या कलम पध्दतींत स्टॉक (खुंट) आणि सायन यांचे मिलन साधून एकजीव होण्यासाठी संजीवके मदत करतात, संग्रा, मोसंबी, लिंबू या फळझाडांची अभिवृद्धी डोळे भरून केली जाते. कलमे जगण्यासाठी आणि नेपोलीन ॲसेटिक ॲसिड या संजीवकांचाही उपयोग करून घेता येतो. या तीन संजीवकांना अनुक्रमे आय.बी.ए., आय. ए. ए. आणि एन.ए.ए. अशी संक्षिप्त नावे असून, या संक्षिप्त नावांनी ती सर्वसामान्यपणे ओळखली जातात. यांपैकी एक, दोन किंवा तीन संजीवके मिळून त्यांचा वापर करता येतो.

• सुप्तावस्था मोडण्यासाठी संजीवकांचा वापर:

डोळ्याची सुप्तावस्था (बड डॉर्मन्सी) आणि बियांची सुप्तावस्था (सीड डॉर्मन्सी) मोडून काढण्यासाठी संजीवकांचा उपयोग होतो. बियांच्या सुप्तावस्थेमुळे बिया वेळेवर रुजत नाहीत, त्यामुळे उगवण आणि पुढती वाढहोण्यास उशीर होतो. त्याचप्रमाणे डोळ्यांच्या सुप्तावस्थेमुळे डोळे फुटण्याचे (अंकुरण्याचे) प्रमाण कमी होते आणि डोळे अंकुरण्यास उशीर होतो. याचा परिणाम म्हणून फुले-फळे. येण्यास उशीर होतो. झाडावरील सर्व फळे एकसारखी व एका अवस्थेत तयार होण्यासाठी ही सुप्तावस्था एकाच वेळी मोडणी आवश्यक असते. आवळा, सीताफल या फळझाडांचा बियांची सुप्तावस्था मोडण्यासाठी आणि द्राक्षे, अंजीर या फळझाडांमध्ये डोळ्यांची सुप्तावस्था मोडण्यासाठी जिबरेलिक ॲसिड, इथेल या संजीवकांचा उपयोग होतो.

• फळांचा बहार नियंत्रित करण्यासाठी संजीवकांचा उपयोग:

फळझाडांमध्ये फुलांचा बहार येण्याअगोदर झाडांची शाखीय वाढ पूर्ण व्हावी लागते. झाडांच्या अंतर्गत शरीरक्रिया आणि बाह्यवातावरण यांच्या एकत्रित परिणामामुळे शाखीय वाढ पूर्ण होण्यास कमी-अधिक वेळ लागतो. शाखीय वाढ होऊन ती पक्व झाल्यावर डोळ्यांत फुलांची त्यातुन फुलांचा मोहोर बहाराच्या रूपाने बाहेर पडण्यासाठी फळझाडांची अंतर्गत स्थिती आणि बाह्य वातावरणातील सुर्यप्रकाश, आर्द्रता, तापमान या घटकांचा समन्वय साधण्यासाठी संजीवकांचा उपयोग होतो. बहारपूर्व अवस्थेत झाडाभोवती मशागत करून, झाडांचे पाणी तोडून, पानगळ करून सुप्तावस्था आणली जाते. तसेच इथेलसारखी संजीवके वापरून पानगळ करता येते आणि पाणी न तोडताही हा समन्वय साधता येतो. इथेलसारखी संजीवके वापरून पानगळ करता येते आणि पाणी न तोडताही हा समन्वय साधता येतो. इथेल प्रमाणे क्लोरॉफॉट या संजीवकाचाही काही प्रमाणात उपयोग करून घेता येतो.

• बियांची संख्या कमी करून उत्पादन वाढविण्यासाठी संजीवकांचा उपयोग:

काही फळपिकात फळांत बिया नसणे किंवा कमी बिया असणे फायद्याचे असते. उदा. सीताफळ, पपई, पेरु, इत्यादी. काही फळझाडांत फुले असतांना जिबेरलिक अॅसिड हे संजीवक वापरले तर फळातील बियांची संख्या कमी होते. दर अधिक मिळतात. बिनबियांच्या फळांत संजीवके वापरून फळांचा आकार आणि वजन वाढविता येते. त्यामुळे दुहेरी फायदा होतो. एक म्हणजे वजन वाढल्यामुळे उत्पादन वाढते आणि आकारमान आणि चवीत बदल झाल्यामुळे गुणवत्ताही वाढते, बिनबियांच्या द्राक्ष जातीत जिबेरलिक अॅसिड वापरून दीड ते दोन पट अधिक फायदा मिळविता येतो. थॉमसन सीडलेस, किशमिस चोनी, इत्यादी बिनबियांच्या द्राक्ष जातींत या संजीवकांचा यशस्वी वापर जगभर केला जात आहे.

• फळझाडांचे आकारमान मर्यादित राखून उत्पादन क्षमता:

काही फळझाडांचा विस्तार जास्त मोठा होतो. पण त्यामानाने त्यांवर जे कमी लागतात. फळांची निगा राखणे फळांची काढणी करणे या कामांतही अडचणी येतात. अशा परिस्थितीत झाडांची वाढ आणि विस्तार मर्यादित वाढ राखण्यासाठी वलोरमवॉट, मॅलिक हेड्रेझाईन, टी. आय. बी. ए., इत्यादी संजीवके या परिणामासाठी मर्यादित उपयुक्त ठरतात. फळझाडांच्या मर्यादित आणि विस्तारामुळे दर हेक्टरी झाडांची संख्या वाढवून घेता येते आणि उत्पादनक्षमता वाढवून वेगवेगळी कामे सहजपणे करता येतात.

• फळपिकांत काटकपणा व लवकर उत्पादनक्षम होण्यासाठी संजीवकांचा उपयोग:

फळपिकांमध्ये संजीवकांचा वापर करून फळ झाडांना काटकपणा, तसेच उत्पादनाचा सुरुवात लवकर करता येते. बरीचशी फळझाडे बहुवर्षीय असून सुरुवातीची काही वर्ष त्यांची फक्त शाखीय वाढ होत असते. ही शाखीय वाढ होत असताना संजीवकांचा वापर केला तर शाखीय वाढीवर मर्यादा येऊन फळे येण्याची अवस्था लवकर सुरु होते. फळझाडांची शाखीय वाढ होत असताना झाडांच्या शाखांत लुसलुशीतपणा अधिक असतो. त्यामुळे हा भाग हा कणखर बनतो आणि प्रतिकूल परिस्थितीत झाडाची तग धरण्याची ताकद वाढते.

पीक संजीवकांचा वापर:

मुळ संजीवके प्रयोगशाळेत तयार करून त्यांची चाचणी घेतली जाते. कोणती संजीवके कोणत्या प्रमाणात आणि कोणत्या अवस्थेत वापरावीत याबद्दलची माहिती उपलब्ध केली जाते. काही संजीवके पाण्यात विरघळतात तर काही संजीवके विरघळण्यासाठी अल्कोहोल अथवा अॅसीटोन हे माध्यम वापरावे लागते. संजीवकांची मूळ तीव्रता ९५ ते १००% असते. अपवादात्मक ४०% अथवा ५% शक्तीची संजीवके वापरात आहेत. फळझाडांमध्ये संजीवकांचा वापर वेगवेगळ्या रितीने केला जातो.

संजीवके वापरण्याचे प्रमुख प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भुकटी स्वरूपात (पावडर स्वरूप)
२. द्रव स्वरूपात (लिकिड स्वरूप)
३. मलम स्वरूपात (पेस्ट स्वरूप)
४. वायू स्वरूपात (गॅस स्वरूप)

वेगवेगळ्या शक्तीचे संजीवकाचे द्रावण तयार करण्यासाठी तक्ता:

द्रावणशक्ती	द्रावण क्षमता (%)	द्रावण लीटर	संजीवकाचे वजन
१००० पीपीएम	०.१	१ लीटर	१००० मि.ग्रॅ.
१०० पीपीएम	०.०१	१० लीटर	१०० मि.ग्रॅ.
१० पीपीएम	०.००९	१०० लीटर	१० मि.ग्रॅ.
१ पीपीएम	०.०००१ लीटर	१००० लीटर	१ मि.ग्रॅ.

फळपिकांसाठी संजीवकांचा वापर:

अ.क्र.	प्रमाण	उद्देश
१.	जी.ए.-१० पीपीएम	डाळींबाच्या गुटीला मुळे फुटण्यासाठी
२.	जी.ए -४० पीपीएम	लिंबूवर्गीय फळांची गळ थांबण्यासाठी
३.	आय. बी. ए.	द्राक्षफुटीचा जोर कमी करण्यासाठी
४.	एनएए-१० पीपीएम	डाळींब फळांना गडद रंग येण्यासाठी
५.	वलोरमवॉट-२५० पीपीएम	पपईफळांची संख्या वाढविण्यासाठी
६.	इथ्रेल - १००० पीपीएम	द्राक्ष मणी लांबट करण्यासाठी
७.	टिबा - १००० पीपीएम	द्राक्ष फुलोरा विरळणीसाठी

या स्वरूपांतील संजीवके फळझाडांवर पुढीलप्रमाणे वापरता येतात.

१. फळझाडावर फवारणी करून
२. फळझाडाचे भाग संजीवकात बुडवून
३. मुळाजवळ झिरपवून बुडवून
४. इंजेक्शन देऊन

महत्वाची पीक - संजीवके, त्यांची संक्षिप्त नावे आणि विरघळण्याचे माध्यम:

अ. क्र.	संजीवकाचे नाव	संक्षिप्त नाव	विरघळण्याचे माध्यम
१	इंडॉल अॅसेटिक अॅसिड	आय. ए. ए.	अल्कोहोल, अॅसीटोन
२	इंडॉल ब्युटेरिक अॅसिड	आय.बी.ए.	अल्कोहोल, अॅसीटोन
३	जिबरलिक अॅसिड	जी.ए.	अल्कोहोल, अॅसीटोन
४	क्लोरोमॅकॉट	लिहोसीन	पाणी
५	बेन्झोअॅडेनाईट	बी.ए.	आयसोप्रोपाईड अल्कोहोल
६	मॅलिक हॅड्रॅझाईड	एम. एच. ४०	अल्कोहोल, अॅसीटोन
७	ट्राय आयोडोबेन्झॉइक अॅसिड	टिबा	अल्कोहोल, अॅसीटोन
८	इथेल	इथेल	पाणी
९	४ सी.पी.ए.	सी.पी.ए.	अल्कोहोल, अॅसीटोन
१०	अॅबसीसीक अॅसिड	ए.बी.ए.	अल्कोहोल, अॅसीटोन

मुळ स्वरूपातील १००% शक्तीचे १ ग्रॅम संजीवक विरघळून त्यात ऊर्ध्वपातित पाणी (डिस्टिल वॉटर) मिसळून १ लीटर तयार केलेल्या द्रावणास मूळ द्रावण असे म्हणतात. या मुळ द्रावणाची शक्ती १,००० पी.पी.एम. एवढी असते. पी.पी.एम. म्हणजेच पार्ट्स पर मिलियन अर्थात प्रति दशलक्षांतश भाग होय.

मुळ द्रावणात ठरावीक मात्रा स्वच्छ पाणी मिसळून इच्छित तिव्रतेचे द्रावण तयार करून (चित्रात दाखविल्याप्रमाणे) त्याचा फवारणीसाठी वापरल्या जातात. उत्पादन वाढीबरोबरच गुणवत्ताही महत्वाची असते. त्याचबरोबर उत्पादनस्वर्चही कमीत कमी व्हायला हवा. असे झाले तरच उत्पादकता वाढल्याचे फायदे मिळतात. उत्पादकता वाढविण्यासाठी ज्या पध्दती आहेत. त्यांतील काही पध्दती कायमस्वरूपात असतात. तर काही पध्दती ह्या तात्पुरत्या किंवा यांसारख्या पध्दती कायमस्वरूपी परिणामकारक ठरतात. गोलाकार साल काढणे, खाचा पाडणे, फांद्या वाकविणे या पध्दती त्या कायमस्वरूपी परिणामकारक ठरतात. छाटणी करणे, बहार धरणे आणि संजीवकांचा वापर करणे या पध्दतींचा त्या त्या हंगामात परिणामकारक ठरतात. शिवाय या पध्दती नियमितपणे आणि वर्षानुवर्षे वापरता येतात. कोणत्याही फळझाडा या सर्व

पध्दतींचा वापर करणे शक्य नसते. तथापि, निवडक पध्दतींचा वापर करून उत्पादनवाढीचे फायदे मिळविता येतात. खाली दिलेल्या पध्दती वापरून वेगवेगळ्या पिकांत उत्पादन वाढीचे फायदे मिळविता येतात.

१. द्राक्षे	: छाटणी करणे, खुंटचा वापर करणे आणि संजीवके वापरणे.
२. डाळिंब	: बहार धरणे, छाटणी करणे.
३. अंजीर	: खाचा पाडणे, संजीवक वापरणे.
४. पेरू	: फांद्या वाकविणे, बहार धरणे.
५. आंबा	: गोलाकार साल काढणे, संजीवके वापरणे.
६. संत्रा, मोसंबी, लिंबू	: बहार धरणे, संजीवके वापरणे.

वरील पध्दतींचा वापर करून पुढील फायदे होतात:

१. फळझाडांत इच्छित वेळी बहार धरता येतो.
२. सर्व फळे एकाच आकाराची होऊन एकाच वेळी पक्व होतात.
३. प्रतिकूल हवामानात उत्पादनक्षमता टिकवून ठेवता येते.
४. योगकिडींचा प्रभावीपणे बंदोबस्त करता येतो.
५. एकूण उत्पादन स्वर्चात बचत होते.

(संपर्क: +९१ ९७६७०३७६९१)

धान्य चाळणी स्वरेदी योजना

शेतामध्ये निघालेला माल हा स्वच्छ, काडीकचरा, खडे, माती विरहित नसतो. त्यामूळे शेतकऱ्यास कमी भाव मिळतो.

शेतकरी स्वतः उत्पादित करित असलेल्या शेतमालासाठी धान्य चाळणी यंत्रासारखी यंत्रसामुग्री शेतार उभी करू शकत नाही, तसेच त्यास हे आर्थिकदृष्ट्या परवडण्यासारखे नाही. शेतमाल स्वच्छ करून ग्राहकांना दिल्यास शेतमालास जादा बाजारभाव प्राप्त होऊ शकेल. या दृष्टीने शेतकऱ्याच्या शेतमालास जास्त रक्कम मिळून देण्यासाठी बाजार समित्यांनी बाजार आवारांमध्ये धान्य चाळणी यंत्र बसविणे अत्यंत आवश्यक आहे. बाजार समित्या धान्य चाळणी यंत्र बसविण्यासाठी प्रोत्साहित व्हाव्यात, यादृष्टीने धान्य चाळणी यंत्रासाठी अनुदान देण्याचा निर्णय कृषि पणन मंडळाने घेतला आहे. धान्य चाळणी यंत्रासाठी धान्यचाळणी यंत्राच्या एकूण किंमतीच्या १० टक्के किंवा रु. २/- लाख यापैकी जी रक्कम कमी असेल ती रक्कम बाजार समितीस अनुदान म्हणून देण्यात येते.